

HOOFDSTUK 1 INLEIDING

‘Libellen, die steken toch?’ vragen veel mensen als je vertelt dat je naar libellen kijkt. Na een ontkennend antwoord volgt al snel de volgende verbazing: ‘gòh, nooit gedacht dat er zoveel soorten in Nederland zijn’. Vrijwel iedereen kent de kleine blauwe juffers en de hele grote libellen die op warme zomerdagen door de tuin patrouilleren, maar voor veel mensen is nieuw dat in Nederland zeventig soorten voorkomen. Aan het eind van de 20^e eeuw nam de belangstelling voor libellen sterk toe, vooral door het libellenproject van de jeugdbonden voor natuurstudie. Geleidelijk werd de doelstelling van dit project ambitieuzer: niet lukraak verzamelen van waarnemingen, maar het in kaart brengen van de verspreiding van de libellen in het hele land. De kaartjes in dit boek illustreren het succes van het project – nooit eerder is Nederland zo uitgebreid op libellen onderzocht.

HISTORIE

Van ‘Odonata Neerlandica’ tot ‘Veldgids Libellen’

Van de Nederlandse libellenfauna verschenen al eerder overzichtswerken. Maus Liefstinck schreef in het begin van de 20^e eeuw het eerste: ‘Odonata Neerlandica, De libellen of waternimfen van Nederland en het aangrenzend gebied’ (1925 & 1926). Hij gaf in dit werk een overzicht van alle soorten en vindplaatsen over de periode 1850 tot 1925. Dit boek is nog steeds waardevol omdat latere verspreidingsgegevens hiermee vergeleken kunnen worden. Het duurde tot 1983 voordat Dirk Geijskes en Jan van Tol een nieuw standaardwerk publiceerden, ‘De libellen van Nederland’. Hierin staat per soort een kaartje met alle bekende vindplaatsen. Deze verspreidingskaartjes zijn gebaseerd op collectiemateriaal – op een enkele uitzondering na werden vangsten of zichtwaarnemingen niet opgenomen. Het aantal vindplaatsen op het kaartje van het zeer wijdverspreide lantaarntje (*Ischnura elegans*) is dan ook klein. Lange tijd was ‘de Geijskes & Van Tol’ het enige Nederlandstalige boek over libellen, naast de determinatietabellen van de jeugdbonden. Begin jaren negentig raakte het uitverkocht en werd het een collectors item. Het verschijnen van de ‘Veldgids Libellen’ van Frank Bos en Marcel Wasscher (1997), een fotogids, maakte de libellen voor een breed Nederlandstalig publiek toegankelijk.

EIS-NL, de jeugdbonden en de NLO

Verspreidingsoverzichten stoelen meestal op waarnemingen van heel veel personen – dat geldt zeker ook voor dit boek. Naarmate meer mensen oog kregen voor libellen groeide de behoefte om waarnemingen centraal te verzamelen en ervaringen uit te wisselen. Een aantal organisaties voorziet al tientallen jaren in deze behoefte. Met het verschijnen van dit boek komen de libellenactiviteiten van Stichting European Invertebrate Survey-Nederland (kortweg EIS), de jeugdbonden voor natuurstudie en de Nederlandse Libellen-Onderzoekers (NLO) samen. Alle waarnemers maken inmiddels deel uit van de in 1997 opgerichte Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie (NLV), een werkgroep van EIS. Samen met De Vlinderstichting probeert de NLV de aandacht voor libellen te vergroten en bij te dragen aan hun bescherming.

Eén van de eerste projecten van EIS was het boek van Geijskes & Van Tol (1983). Dit legde de basis voor het waarnemingenbestand. Na de publicatie ging EIS door met het verzamelen van libellenwaarnemingen. In 1994 maakte een subsidie van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij het mogelijk alle verspreidingsgegevens – literatuur en waarnemingsformulieren – samen te voegen in één computerbestand.

Het libellenwerk van de jeugdbonden was al begonnen met Maus Liefstinck, die lid was van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN). Eind jaren veertig verschenen de eerste determinatietabellen voor libellen, waarmee de eerste periode aanbrak waarin jeugdbonders waarnemingen gingen verzamelen. De tweede golf van activiteit begon eind jaren zestig binnen de Christelijke Jeugdbond voor Natuurvrienden (CJN). Achtereenvolgens coördineerden Phlip Bossenbroek, Gerard Dutmer en Marian Verdonk het werk en zij brachten vele enthousiastelingen samen in de Libellenstudiegroep. In deze periode werden ook de eerste serieuze verspreidingskaarten gepubliceerd (DUTMER 1970).

De libellenwaarnemers buiten de jeugdbonden verenigden zich rond 1970 in de NLO. Bastiaan Kiauta was de grote stimulator en hij verzorgde de eerste nummers van de Contactbrief Nederlandse Libellenonderzoekers. In de persoon van Marian Verdonk kwamen vanaf de jaren tachtig EIS, de jeugdbonden en de NLO samen, aangezien zij al deze groepen coördineerde. Rond 1990 heeft Marcel Wasscher veel van haar taken overgenomen.

Van inventarisatie tot boek

Een derde golf van belangstelling voor libellen binnen de jeugdbonden begon in 1992 bij de NJN met de start van het libelleninventarisatieproject. De doelstelling van het libellenproject was om van 1992 tot en met 1994 gegevens te verzamelen en te publiceren in een speciale editie van het tijdschrift van de insectenwerkgroep van de jeugdbonden. Omdat het project steeds ambitieuzer werd is deze editie er echter nooit gekomen.

In de eerste jaren van het libellenproject stond het verzamelen van waarnemingen centraal. Het project werd geleid door een commissie, bestaande uit een aantal NJN’ers en een afgevaardigde van de Nederlandse JNM. De commissie begon met het verspreiden van waarnemingsformulieren en een handleiding, en de Libellennieuwsbrief zag het licht. Dankzij subsidies van het Prins Bernhard Cultuurfonds en het Wereld Natuur Fonds kon het project grootschaliger van opzet worden. Een kleurenfolder over libellen en het project zorgde voor een flinke toename van de naamsbekendheid. Het Informatie- en KennisCentrum Natuurbeheer (IKC-N) van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij verwerkte de waarnemingsformulieren tot een databestand en stelde het computerprogramma STIPT beschikbaar voor het maken van verspreidingskaartjes (auteur P. Frigge). Nu konden snel en professioneel kaartjes met resultaten getoond worden, wat de waarnemers sterk stimuleerde. De grote doorbraak van het project kwam in 1994 – de lange warme zomer zorgde voor vele en bijzondere waarnemingen.

In 1995 verscheen in samenwerking met EIS een voorlopige atlas (WASSCHER ET AL. 1995). De kaartjes van de periode na 1990 waren in vergelijking tot de twee andere perioden (voor 1950 en 1950-1990) al goed gevuld, maar ze bestreken Nederland nog niet helemaal. Om de laatste uithoeken te onderzoeken werd het 'Witte Gebieden ActiePlan' (wiGAP) uitgevoerd. Een subsidie van de Uyttenboogaart-Eliasen Stichting maakte een reiskostenvergoeding mogelijk. Om 'hokken te vullen' vertrokken expedities naar Noord-Holland, Friesland, de Flevopolders, Zeeuws-Vlaanderen, Midden-Limburg en Groningen. Alhoewel de inventarisatie van deze voor libellen minder aantrekkelijke gebieden niet volledig is geweest, werden opnieuw vele waarnemingen verzameld. Het succes van het libellenproject is te danken aan de in totaal ruim tweehonderd mensen die waarnemingen inleverden.

Eind 1996 werd uit de libellencommissie een redactie geformeerd voor de voltooiing van het project in de vorm van dit boek. De redactie heeft een groep van libellenwaarnemers gevraagd om teksten te schrijven en om foto's beschikbaar te stellen. Uiteindelijk bleek ruim vijf jaar nodig voor het completeren en controleren van het waarnemingenbestand, het schrijven, herschrijven en redigeren van teksten en het verzamelen van illustraties.

We willen benadrukken dat dit boek het resultaat is van een collectieve inspanning. Omdat bijna alle waarnemers en tekstschrijvers lid zijn van de Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie prijkt de verenigingsnaam als auteur op de voorkant van dit boek.

DE INHOUD VAN HET BOEK

Hoofddoel van het libellenproject was het vastleggen van de verspreiding van de Nederlandse libellen. Maar over libellen valt veel meer te melden dan wat stippen op een kaart. Verspreidingsgegevens kunnen ons inzicht geven in bijvoorbeeld de eisen die libellen stellen aan hun leefomgeving. Naast verspreidingskaartjes komen in dit boek, per soort en per biotoop, de omgevingsfactoren die voor libellen van belang zijn aan bod. Verder behandelt het uitgebreid onderwerpen als lichaamsbouw, levenswijze, diversiteit, bedreiging, bescherming en beheer van libellen. Dat libellen niet alleen interessant zijn maar ook heel mooi, laten de vele kleurenillustraties zien.

Het leven van een libel kan worden onderverdeeld in drie fasen, elk met een eigen vorm, duur, gedrag en leefomgeving. In hoofdstuk 2 komt naast de bouw van het lichaam (morfologie) ook de ontwikkeling (ontogenie) aan bod. In hoofdstuk 3 wordt beschreven hoe de levenscyclus synchroon loopt met de seizoenen (fenologie). Hoofdstuk 4 geeft een beeld van de verscheidenheid aan gedragingen en levenswijzen van libellen. Hoofdstuk 5 belicht de vormenrijkheid en naamgeving van de Nederlandse libellen. Het schetst een beeld van het ontstaan en de indeling van de soortenrijkdom en behandelt de geschiedenis van de wetenschappelijke en Nederlandse libellennamen. Ook bevat dit hoofdstuk een complete en beargumenteerde naamlijst. Met de determinateursleutel uit hoofdstuk 6 kunnen alle Nederlandse libellen op naam gebracht worden.

De zeventig Nederlandse soorten komen niet overal voor. Veel soorten zijn gebonden aan bepaalde biotopen. Hoofd-

stuk 7 beschrijft de waterrijke biotopen in Nederland en de bijbehorende karakteristieke soorten. In de loop van de tijd fluctueren de aantallen van een bepaalde soort, deels als gevolg van natuurlijke veranderingen, maar deels ook door activiteiten van de mens. Hoofdstuk 8 beschrijft de veranderingen in de libellenfauna en probeert deze te verklaren. De achteruitgang van sommige libellensoorten is aanleiding geweest om beleid te ontwikkelen om ze te beschermen. De plaats van libellen in het Nederlandse natuurbeleid staat in hoofdstuk 9 beschreven, met per biotoop een overzicht van beleids- en beheersmaatregelen.

Hoofdstuk 11 vormt de kern van het boek. Van elke Nederlandse libellensoort wordt hier onder meer het voorkomen in Europa, de biotoop en het gedrag besproken, en worden de inventarisatiegegevens van het libellenproject gepresenteerd in verspreidingskaarten. Hoe de inventarisatiegegevens zijn verwerkt is te lezen in hoofdstuk 10.

Hopelijk leidt dit boek ertoe dat de lezer zelf libellen in het veld wil gaan waarnemen en onderzoeken. Hoofdstuk 12 geeft hiertoe een handreiking. Veldonderzoek doen is leuk en levert nieuwe kennis op. Over het voorkomen van soorten weten we op dit moment veel, maar omdat hun verspreiding voortdurend verandert moeten we blijven waarnemen. Over de ecologie van libellen weten we veel minder. Geijskes & Van Tol (1983) constateerden al dat er weinig specifieke gegevens – zoals levenscyclus en paringsgedrag – over de inlandse libellenfauna zijn gepubliceerd, en dat geldt nog steeds. Hopelijk stimuleert dit boek het veldonderzoek dusdanig dat een volgend overzichtswerk op (veel) meer specifiek Nederlandse ecologische kennis kan steunen.

DANKWOORD

Vele personen leverden een bijdrage aan de totstandkoming van dit boek, voor het overgrote deel in hun vrije tijd. Als het goed is staan in de verantwoording (bijlage 1) alle namen van personen en organisaties die de verschijning van dit boek hebben mogelijk gemaakt. Maar voor de zekerheid: allen die hebben meegewerkt aan deze atlas worden hartelijk bedankt!

Een aantal personen en instanties willen we speciaal noemen. Uit de 'top tien' van de grootleveranciers van het libellenproject (in alfabetische volgorde): Roelof Blaauw, Niels Dingemanse, Kees Goudsmits, Tienieke de Groot, Robert Ketelaar, Limes Divergens/Natuurbalans, Kees Mostert, provincie Utrecht, Marcel Wasscher en Michiel van der Weide. Een speciale rol binnen het project vervulde Marcel Wasscher. Met zijn vele contacten, enthousiasme en grote libellenkennis heeft hij de libellencommissie en vele beginners uit de jeugdbonden op weg geholpen. Johan Thissen (IKC-Natuurbeheer) hielp de libellencommissie bij het verwerken van de berg waarnemingsformulieren tot hanteerbare databestanden. Rienk Geene en Pim Edelaar zagen de noodzaak van controle van waarnemingen van zeldzame soorten in en zij stonden aan de wieg van de Commissie Waarnemingen Nederlandse Odonaten (CWO). Roy Kleukers heeft binnen en buiten het bureau EIS de redactie geadviseerd. Als ervaren 'Nederlandse Fauna-auteur' waren zijn bezorgdheid en stimulering zeer waardevol.